

GÖKTÜRK YAZITLARININ TÜRK İSKAN (YERLEŞME) TARİHİNDEKİ YERİ

Tuncer BAYKARA

XIX. yüzyılda Avrupa'da ve dünyada etkisini gösteren bir kavram vardır: "civilisation". "Civilisation", XVIII. yüzyılda, latince 'civitas: şehre ait kökünden çıktığı için "şehiri" olmak hayatın ve insanlığın esası kabul edilmiştir. Kavramın, Avrupa ile temasda bulunan Osmanlı münevveri için karşılığı, arapça şehirle ilgili bir kökten yapılan "medeniyet" kavramı ile yankısını bulmuştur.

İnsanlık tarihinin, daha eski zamanlarda da bazı toplum veya devletlerin çok güçlü oldukları dönemler olmuştur. Onların kendi güçlülüklerini ifâde eden kavramları olmuştur. Avrupanın XIX. yy daki büyük gücünü ifade eden bir kavram olarak "civilisation", bütün dünyayı etkilemiş, insanlar tesirinden kurtulamamışlardır. Çünkü Avrupa büyük askerî gücü ile kavramın üstünlüğünün de en büyük delili gibi idi. Askerî başarı insanların düşüncesini en çok etkileyen özelliktir. Dolayısıyla Avrupa askerî başarısının ardından gelen "civilisation"da, diğer unsurlar kadar "şehir" unsuru da insanlığı etkilemiştir.

Avrupa'da gelişen sosyal ilimler ve bu arada tarihçiler, dünyanın öteki yörelerinde olup bitenleri umumî çizgileri ile ortaya koyarken, "civilisation"un esaslarından ayrılmamışlardır. Onlar dünya tarihini, XIX. yüzyılın telâkkilerine göre yazarken, bize göre gerçeğin biraz uzağına düşmüşlerdir. Aslında bunu olağan görmek gerekir: çünkü "civilisation", mücadelesini ve etkinliğini, dünya görüşünde de belli etmek, toplumları bu yolla da etkilemek ister. Onun etkilemek istediği toplumlar için, tarihin gelişmesinde ve oluşmasında asıl unsur, şehir olmuştur. Çünkü şehir "civilisation" ile yakından ilgilidir.

Bilindiği üzere, şehir, aslında bir tek olay değildir, belki bir neticedir. Neticenin şehir olduğu büyük olay ise, doğrudan iskân veya yerleşik hayat diye tanımlanabilir. Bu da toprağa yerleşme, ziraat hayatı ve ona bağlı olarak sanat eseri imâlciliği demek kabul edilebilir.

Medeniyet / civilisation, şehir veya yerleşik hayat ile eş değer kabul edildiğinden, ona karşıt olarak göçebelik, barbarlığın timsali sayılmıştır. Ta Eski

Yunanda kendisini esas alıp, başkalarını 'barbar' kabul eden düşüncenin uzantısı olan bu fikir, daha başka kaynaklardan da besleniyordu. Yazılı kaynaklar, tarihî eserler şehirlerde yaşayanlar tarafından yazılmış olduğundan, onlara bağlı görüşler, çok daha kolaylıkla kaynaklardan takip edilebilmektedir.

Yüzyılların etkisi ile, savaşın olumsuz hatıraları, şehir hayatı güçlü yörelerde "göçebe"lere karşı olumsuz bir tavrın oluşmasına yol açmıştır. Çünkü görünüşe göre, göçebeler sel gibi geliyorlar ne varsa yağma ediyor, alıp-çapıp gidiyorlardı. Şüphesiz her toplumda, çalışmayı sevmeyen küçük bir zümre olabilir; ancak bütün toplumlarda hayatın esası, kendi yiyeceğini kendi emeğiyle, çabasıyla kazanmaktır. Toplumun bütünü için "yağma"yı esas alan teşkilâtlı bir toplumdaki söz edilemez. Bu açıdan "göçebelik" ile "yağmacılığ" kesinlikle birbirinden ayırmak gerekir. Göçebeler, geçim imkânları buna yol açtığı için böylesine bir hayatı seçmişlerdir. Onlar da üreticidirler; onların da ürettikleri vardır ve bunları, komşu toplumun ürettikleriyle değiş-tokuş etmek, hatta daha uzaklarla ticaret yapmak isterler. Bu gerçek ile, toplumlar arasında apayrı sebeplerle oluşan savaş şartlarını ayırt etmek icap eder.

Zaman zaman, daha ziyade hayvan besleyen Türk topluluklarının bulunduğu Türk devletleri ile komşuları arasında savaşlar çıkmıştır. Bu savaşların cereyanı sırasında, dönemin özelliklerine uygun olarak, olağan dışı hareketler geçmiş olabilir. Fakat bütün bu olup-bitenler savaş şartlarında cereyan etmiştir. Savaş sona erip barış anlaşması imzalanınca, artık her iki toplum / devlet arasındaki münasebetler olağan çizgisinde geçecektir. Böyle zamanlarda ticarî ilişkilerin çok arttığı da bilinmektedir. Bu ilişkilerin olağan şartlarda devam ettiği zamanlarda, özellikle pazarların tam bir güvenlik içinde tutulmasının gerekliliğine Türkler de inanıyorlar, bu güvenlik için bütün tedbirleri alıyorlardı. Çünkü Türklerin menfaati, bu ticarî ilişkilerin olağan şartlarda devam etmesiyle yakından ilgilidir.

Türk tarihinin yazılı kaynaklarının yeniden değerlendirilmesi yanında, Türk hayatının çeşitli topluluklardaki yankılarının bilinmesi, "yerleşik" hayat ve şehir ile ilgili yorumlarda yeni görüşlere imkân vermiştir. T. A. Jdanko ile I. Ecsedy'nin tetkikleri, Türk hayatında "yağma"nın yerinin söz konusu olmadığını açıkça göstermiştir. Çünkü hayatın esası, gıda ile ilgili üretim olup, bu üretimin verimli olması, ancak komşularla yakın ticarî ilişkiler sayesinde mümkündür. Hayatın esası üretim olunca da, bu hayatın gerektirdiği iskan şartları, şimdi kendi iç etkenleriyle birlikte daha rahat ve açık bir şekilde tespit edilebilir.

"Göçebelik" ile ilgili araştırma yapanlar, Türk hayatının gösterdiği kendisine mahsus özelliklere bakarak, Türklerin tam göçebe olamayacaklarını be-

lirtirler. T.A. Jdanko nun Kazaklar için ulaştığı bu kanaati, batıda Türkiye' de bir iktisâd tarihçisi Ö. Celal Sarc Anadolu türkleri için söylemiştir. Bu "semi-nomadism" de denilen "yarı göçebelik"dir.

Hemen belirtelim ki, günümüzde en ileri ve "civilisation"da zirve kabul edilen devletler insanı, yaz veya kış belirli bir zaman da başka bir yere göçerek orada bir süre kalmaktadır. Günümüz insanının kendisi için, sıhhat açısından gerekli bulduğu bu hayat tarzı, zaman daha değişik olmak üzere, Türklerin hemen tamamı için gerçektir. Nitekim aşağıda mevsimlere göre ortaya çıkan hayatı, biraz daha tafsilatlı olarak göreceğiz. Fakat bunu belirtirken, senede belirli bir süre ayrı mekânda yaşamının insan hayatı için yararlı olduğu gerçeğini de unutmayalım.

Türk tarihinin geçmiş yüz ve bin yıllarında, hayatı incelerken sadece "iskân / yerleşiklik / şehir" e göre yorumlamak yerine, onun kendi özelliklerini tespit etmeye çalışmak daha doğru olacaktır. Türk hayatı bilinince, hayatın kendi gerçekleri içindeki tezahürleri de açık olarak anlaşılacaktır. Burada temel hareket noktası, Türklerin yaygın geçim kaynağının hayvan beslemek olduğudur. Büyük kitleler buna uygun yaşayınca, zaten hâkim özellikler de ortaya konmuş demek olacaktır. Bundan sonra öteki özellikler söz konusu edilebilir.

1. Kale-korugan : müstahkem mevki.

Bir ülkenin, daha doğrusu bir toprağın elde tutulması veya oraya benimdir denebilmesi için, bazı şartlar gerekir. Bunların başında o yer hakkında hâkimiyet iddiasıdır. Bunun yanında, bir başka gücün hâkimiyet iddiasının tanınmaması bu iddiasının yok edilmesi gerekir. Bu durumun temel görünüşü, o topraklar üzerindeki fiili varlıktır. Bu varlık, çoğu zaman bizzat insanların oturması biçiminde olur. İnsanların oturmadığı dönemlerde, yaylak-kışlak hayatı içinde insanlar orada otursalar bile, en iyisi ve kesini, devamlı bir iskândır. Devamlı iskân Türk hayatı için uygun bir çözüm olmayabilir. Çünkü mevsime bağlı hayat etkin olunca, bazı mevsimlerde bazı yerlerin boşaltılması kaçınılmaz olmaktadır. Bu durumda yeni bir çevre gerekmektedir.

Geç devirlerde, farklı mekânlarda ülkeyi elde tutmanın bir unsuru olarak "kale", çarpıcı bir misal olmaktadır. Belki ülkenin her yeri için aynı ehemmiyette olmayabilecekse de, komşu ülkeler ve yöreler ile sınırdaş, bir başka deyişle u c olan yerlerde bu apayrı bir ihtiyaç olarak görülmektedir. U c, ülkenin, devletin ve hâkimiyetin bittiği yer, komşu ile temas noktası olduğundan bu yerlerde devamlı kalmak apayrı bir önem arz eder. Böylesine önemli yerlerde, önemli bir hâkimiyet meselesinde dayanak olacak devamlı iskânda doğrudan

askerî özelliğın ağır basması olağandır. Çünkü burada asıl amaç, ülkeyi korumak, ülkeye benim demek, bir başka gücün orası için ileri sürebileceği iddiayı geçersiz kılmaktır. Böylesine büyük önemi olduğundan, umumî olarak Türk hayatı ile uyuşmasa da, zaruret sebebiyle devamlı iskân söz konusu edilebilir. Bu devamlı iskân için de, gerekli bütün öteki şartlar da elbette düşünülecektir.

Bu yeni iskânda her şeyden önce askerî gereklilikler önde gelir. Yani savunma, korunma ve bunun iyi şartlarda sağlanmasıdır. Korunma kuşatma ve öteki durumlarda uzun zaman direnmeyi, su başta olmak üzere öteki ihtiyaç maddelerini kolaylıkla bulunmasını da icap ettirir. Böylece, hem savunma, hem yiyecek-içecek ihtiyaçlarının karşılanabileceği, aynı zamanda ülke için de önemli olan yerlerde “kale” yapımı ortaya çıkmıştır.

İklim şartları gereği, insanların her zaman çadır (ev) lerde yaşamaları mümkün değildir. Hele bu coğrafya soğuşu çok ise, uzun kış aylarında, uygun yerlerde ve hatta uygun tesisler yapılarak kışın geçirilmesi icap etmektedir. Bu gereklilik, kale ihtiyacı ile içiçe girince, çok daha çarpıcı bir özellik arz etmektedir. Böylece kitâbelerde geçen Amgı / Magı Kurgan çok daha açık bir şekilde anlaşılabilir.

Magı / Amgı Kurgan, doğrudan “kurgan” olduğu için müstahkem bir yerdir. Kurganı, geç dönemin “Kal’a”sı ile aynı kabul etmek gerekir. Yeri bilinmesede, burasının Türk ülkesinin nisbeten uc muntakasında olduğunu seziyoruz. Burası Göktürk ülkesinin korunması, bilinmesi ve hâkimiyetin belirlenmesinde önemli noktalardan dayanaklardan birisidir. Böylece, çok daha eski dönemlerde varlığı muhakkak olan, fakat Çin kaynaklarında bir vesile ile (hububat depoları vs) haberdar olunan yerlerin, VIII. yüzyıl ilk yarısı için kesin bir örneği olmaktadır. Muhakkak ki Magı Kurgan da da, gerek insanlar ve gerekse, daha çok ihtiyaç olan hayvan yiyeceği saklanmış bulunuyordu. Magı Kurganın şeklini, orta çağlara ait bazı kalıntıların izlerinden kıyas edebiliriz.

Yazıtlarda “kurgan” ile ilgili başka kayıt pek çok görülüyor. Magı Kurgan, bütün nadirliğine rağmen, önce ve sonrasındaki örneklere bakarak, “kale” yerleşmesinin en açık ve kesin bir örneğidir.

Magı Kurgan’ın ikinci özelliği, *kışlak* olması, bizce onun daha az önemli bir özelliğidir. *Kışlak*, kış mevsiminin geçirildiği yer, daha eskilerden beri olan, etkisini ve örneklerini günümüzde (1990) larda da gösteren bir olaydır. Burada Göktürk çağında dikkatimizi çeken, sadece Köl Tigin’in, Magı-Kurgan’da kalmasıdır. Burada kışı geçirmesinin ayrı bir önemi veya özelliği olmalı ki, başka yerlerde kış mevsiminin nerede geçirildiğinden söz edilmezken, burada bahsedilmiştir. Bu da, Magı Kurgan gibi kalelerde genellikle kalabalık bir askerî birliğin kış geçirmesinin olağan sayılmaması olsa gerektir. Nitekim hay-

vanlar kırmış, yut olmuştur. Bu kırgın, iklim şartlarından olmuş olabileceği gibi, bize kalırsa imkânları küçük bir yerde büyük bir askerî birliğin kışlaması sebebiyle yut olmuştur.

2. Mevsime Bağlı İskân :

Türk hayatının, komşu ülkelerin yaşayışını göre çok değişik olan özelliği, hayatın mevsimlere bağlı olarak ayrı yerlerde geçmesidir. Bu hayat tarzı, insanların büyük bir kısmının geçimi hayvan beslemek olan bir toplum için olağandır. Çünkü yaşanan coğrafya, hem arazi hem de iklim olarak, her zaman yeşilliği, yani hayvanlar için çemen ve otları mümkün kılmamaktadır. Böyle olunca Türklerin, hayvanlarının gidasını da düşünerek, mevsime bağlı bir hareketlilik içinde olmalarını olağan karşılamak gerekir.

Uzun yıllar, mevsimlere bağlı olarak farklı yerlerde yaşamak, insanlarda iklim şartlarına bağlı olarak bazı alışkanlıkların yer etmesine de yol açmıştır. Bu alışkanlıkların gereği olarak, doğrudan hayvan beslemekle, gıda ilgili bir üretime katkısı olmayanlar da mevsime bağlı hareketin içinde bulunurlar. Bu türden alışkanlıkların en çarpıcı misalini batıdaki Osmanlı Padişahlarının kışlık ve yazlık mekânlarının (saraylarının) ayrı olmasıdır. Onlarda kışlık veya yazlık değil, diğer mevsimleri de nazarı itibare alan bir hayat düzeni etkisini XX. yy başlarına kadar korumuştur. Bunun gibi, şüphesiz bizzat üretime katılmayan Türkler de VII-VIII. yüzyıllarda mevsimlik hayattan ayrı düşünülemezdi.

Çin kaynaklarının “mevsime bağlı olarak sürülerini takip ederler” ifadesini, aşırı yorumlayanlar, Türk hayatını kuralsız ve başı boş gibi kabul edilebilecek şekilde sokmuşlardır. Böylesine bir yorum Türk hayatının bilinen gerçekleri ile bağdaşamaz. Hemen belirtelim ki, Türklerin mevsime bağlı bir hayat yaşadıkları kesindir. Yine aynı şekilde, en kıymetli geçim kaynakları, sürülerini takip ettikleri de kesindir. Bunlar kadar kesin olan bir husus da, Türk hayatının başıboş olmadığıdır. Türk hayatında mevsime bağlı olarak bir hareketlilik vardır. Fakat bu hareketlilik, “belirli” yerler çerçevesinde cereyan eder. Belirli yerler, belirli boylarca belirli zamanlarda ziyaret edilir. Böyle olunca da Türk hayatında yılın oniki ayının dört mevsim arasında bölüşüldüğünü düşünmeliyiz. Bölüşülme, şüphesiz iklim şartlarına bağlı olarak gerçekleşir.

Anadolu şartlarında, XX. yüzyıla kadar uzanan mevsime bağlı iskân, şüphesiz öteki Türk ülkelerinde de vardır. Yine Anadolu şartlarında, dört mevsime bağlı olarak oluşan iskânın, kendisine mahsus isimleri şöyledir:

1. Kışlak, Kışla

2. Yazlak, yazla

3 . Yaylak, yayla

4 . Güzlek, güzle.

Dört mevsimin adına bağlı olarak tespit edilen bu adlar, şüphesiz Türk hayatının geçmiş yüzyıllarında, hatta bin yıllarında oluşmuş bulunuyordu.

En iyi bilinen olduğu için, yakın yıllarda 800-900 m. yükseklik de yaşayanlar için, bu dört yerde senenin oniki ayının geçirilmesi ortalama şöyle idi:

1 . Kışlak: 5 ay,

2 . Yazla: 1 ay

3 . Yayla: 4 ay

4 . Güzle: 2 ay

Şüphesiz yazla ve güzledeki zamanı, kış ve yaza ekleyen ve daha çok bilinen zaman ayırımları da vardır. Biz burada sadece bir misal göstermek istedik. Bu ayırimda iki ana hâkim unsur vardır: kışlak ve yaylak. Ötekiler geçiş zamanlarıdır; kimi zaman aslî kalınan yere eklenebilir. Fakat varlığı da kesindir.

Türk hayatındaki bu ayırımın izlerini, yazıtlarda çok açık bir şekilde görüyoruz. Yazıtlarda dört mevsime bağlı olarak hayat tasvir edilir. Ancak iskân özellikleri söz konusu edilebilecek şekilde dördünden de misal bulmak güçtür. En hâkim ve yaygın olanı, ehemmiyeti sebebiyle *kışlak* da yapılan iş, yani "kışlamak"dır. Bunun aksi, "yaylamak" çok daha tabii bir olay kabul ediliyordu. Çünkü Türk hayatı, mücadele esasları, savaş özellikleri hep yayla hayatına göre tanzim edilmiş gibidir. Yayla hayatı olağandır, fakat asıl önem verilmesi, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken zaman, kışlakta geçirilen zamandır.

Yazıtlar, en çok kışlamak ve yaylamaktan söz ederler. Bunlar en çok harcanan zaman olduğu için etkili olmuştur denilebilir. Fakat diğer mevsim adlarını da (küz, yaz) birer vesile ile bilebiliyoruz.

Kışlak, sert mevsim şartları gereği olarak, yeni ve ayrı tesis yapılması gereken bir mevsimdir. Yurtlarda, rüzgârın devamlı estiği tarafın taş veya toprak duvarlarla desteklenmesi ilk akla gelen hususdur. Bunun yanında, çok yönlü rüzgâr söz konusu olursa, diğer yönler de desteklenirdi. Aynı şekilde daha başka koruyucu duvar, sed de yapılabilirdi. Gerçek olanı, kışlaklarda devamlı kalmak için bazı hazırlıkların olduğudur. Tahmin edilebileceği gibi, yıllardır aynı yerde kışlanıyorsa, bir kısım yapılar zaten hazır bulunuyordu. Böylece iskânın devamlılık kazanması açısından, kışlakların yeri ve önemi çok büyüktür.

Yukarda, kurganlardan söz ederken, Magı, Kurgan da kışlayan Göktürk ordusundan söz etmiştik. Magı Kurgan, olağan bir kışlak olarak görülmemekle birlikte, uçta bulunduğundan savaş şartları açısından burada kışlanması içap etmişti. Nitekim Göktürk ordusu, “yaz”ın Oğuzlara karşı harekete geçtiğinden söz eder ki, burada sözü edilen yaz, ilk bahar demektir. Anlaşıyor ki Oğuzlara baskın yapmak amacıyla bu uç kalesinde kışlanmış, havalar müsait olur olmaz Oğuzların üzerine yürünmüştür.

Gerek kışlakda, gerekse yaylakda, özellikle han ve hakanların ev / otağlarının çevresine ayrı korunma tesisleri yapıldığı görülüyor. Bunun en başında, uzun ağaç kazıklardan oluşan duvar gelmektedir. “Çit” bu açıdan dikkate değer bir kavramdır ki, bu korunma olayını işaret etmektedir. Kitâbelerde buna dair (Uygur çağından) işaretler vardır.

Han veya Beğlerin, otağlarının yapılmasında, yerlerinin yükseltilmesini, korunma amacı yanında, bir sosyal âdet olarak da kabul edilebilir. Oğuz Destanında görülen bu unsurun sonraki Türk hayatında da devam ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte, yazıtlarda buna ait kayıt yoktur. Böylesine teferruat verilemeyeceği gibi, Türk hayatının geçtiği yerlerin, bataklık veya başka özellikleri de bu açıdan etkili olabilir.

Göktürk devrindeki “kışlak”lar, aşağıda söz konusu edilecek “kuy” gerçeği ile ayrıca düşünülebilir. Nasıl ki, “kurgan” gerçeği ile kışlak birleşince daha çarpıcı bir olay ortaya çıkıyorsa, kışlak ile kuyda bırakılan konçuy bir araya gelince, iskân için çok daha etkili olabilmektedir. Her halde “kışlamak”, Türklerin toprağa yerleşmesinde yurt tutulmasında çok büyük yer tutmaktadır.

Yaylak iskân açısından kışlak kadar önemli değildir. Fakat belirli bir yeri vardır. Belki sadece iklim bakımından elverişli yerlerde yaylaklar, devamlı iskân için elverişli olmuşlardı.

Yazla ve *Güzle*, çok kısa süreler için kalındığından hem iskân için hem de zaten hayatın kendisinde o kadar büyük önemi olmamışlardır. Şüphesiz Anadolu da rastlanılan bu gerçeği, öteki Türk yurtları için de geçerli sayabiliriz. Göktürk çağının da kısa süreli zamanlar için bu kavramları kullandığı ve fakat, etkili olmadığı için yaygınlık göstermediği tahmin edilebilir. Böylesine kısa süreli kalınan yerler, ancak asıl amaçlanan yer için (kışa doğru güzleden kışlak, yazı doğru da yazladan yayla) bir geçiş ve alışma yeri kabul edilebilir. Çünkü doğrudan kışlaktan yaylağa veya yaylaktan kışlak, bazı yan etkilere yol açabilirdi.

Doğrudan iskâna yol açıp açmadığını görememekle birlikte, Göktürk çağında, Türk hayatının mevsimlere bağlı yönü bütün özellikleri ile kendisini

göstermektedir. Ancak bu mevsimlik hayatta, tamamen başıboşluk olmayıp, belirli bir düzen de vardır. Bu düzende belirli yerlerde yaylamak, belirli yerlerde kışlamak esası vardır. Sadece belki büyük olaylar kışlak veya yaylak yerlerinin durumuna göre mücadeleye yol açabilir. Ne olursa olsun, kararlı bir hayatın olduğu dönemlerde, yaylakda da dikkate değer bir geçici (mevsimlik) iskânın var olmuş olabileceği geç devirlerdeki örnekleriyle tahmin edilebiliyor. Bunu Moyunçur Kağan'dan da anlamak mümkündür. Bu iskânın süresi de bilemediğimiz, fakat umumî çizgileri ile tahmin edebileceğimiz şekilde gerçekleşmelidir. Bunun için yukarıda bazı rakamlar belirtmiş idik.

3 . Köy : Quy :

Anadolu'daki iskânı inceleyen bir araştırmacı olarak yerleşmedeki ilk basamak, köy dikkate değer bir meseledir. Kendim de köy kökenli olduğumdan, Türk yerleşmesinin ilk toplu özelliğini ortaya çıkarmak istemiştim. Bu konuda, daha XIII. yüzyılda türkçede yaygınlık gösteren "köy" önemli bir kavramdır. Köy'ün, karye veya dihe, hatta kente göre yaygınlık kazanmasında elbette Türkçeden gelen etkiler de söz konusu olmalıdır. Bu etkileri belirlerken Göktürk çağı yazıtlarındaki durum önemli bir dayanak olmuştur.

Prof. M. Mori, İngilizce özeti de çıkan bir makalesinde "Kuy'da konçuy, öz (yazı) de oğlum" ifadesini ele almıştır. Orada söz konusu ettiği hususları, özellikle Yenisey yazıtlarını okuyan herkes kabul eder. Çünkü çoğunluğu mezar kitabesi olan bu yazıtlarda, kitabeyi yazdıran kişi, "kuy"daki konçuyuna, özdeki (veyâ yazıdaki) oğluna doyamadan ayrıldığını ifade eder. Bizim burada söz konusu etmek istediğimiz işte bu K u y dur.

Drevnetyurkskiy Slovar (Leningrad 1969, s. 464), "Quy", Çince *kuei*'den getirmektedir. Gerçekten de bu kelime Çince "genç kızın, kadının özel odası, askere giden eşini beklediği yer" anlamındadır. Türkçeye ne zaman girdiği, hatta yaygınlık kazanması için ne kadar yüzyıllar gerektiği konusu tartışılmaz. Ancak "kuy" kadın ve kızların bulunduğu, oturduğu yer anlamında kullanılmıştır. Türk beylerinin, seferlere çıktıklarında, kısa süreli olanlara, kadın ve çocuklarını içerlerde vadi içlerine bıraktıkları da bilinmektedir. İşte bu durumlarda, kadınlar için ayrı, fakat erkekler, tabii ki bu durumda erkek çocuklar için, ayrı bir yer belirtilmiştir.

Kısa süreli seferler genellikle yaz mevsiminde olduğundan, o kişinin hayvanları, yazıda otlakda bulunuyor olmalıdır. Yoksa kız ve erkek çocuklarını ayrı yerlerde bırakması düşünülemez. Çünkü nasıl olsa, kendisi geri döndüğünde ailenin bütün fertleri birleşiyordu. Ailenin birleştiği, topluca yaşadığı yer tabii ki, kadın ve kızlarını bıraktığı yer olan "kuy"dur.

K u y, hemen ifade edelim ki, ailenin bütününün oturduğu yer anlamında değildir. O sadece kadın ve kızların oturduğu yeri, vadi içlerinde, mümkün olduğunca sağlam ve iyi korunan bir yeri ifade etmektedir. Kadın ve kızların, özellikle kızların sağlam ve çok iyi korunan yerlerde kalmaları, Türkler arasında sonradan kız-kulesi veya kalesi isimlerinin doğmasına da sebep olacaktır. Bu durumun, yani Göktürk çağında kız ve oğulların ayrı yerlerde kalması, onların ayrı yapılarda oturmaları, Anadolu Türklerinin muhayyilesinde hâlen de yaşamaktadır. Onlar, birbirine gören, ama arası bir miktar açık olan iki yapıya, kule tarzında olsa olmasa, kız veya oğlan kuleleri demektedirler. Çok eski zamanların bir alışkanlığının, farklı çehreye bürünmüş şekli, Türk diyarının en batı ucu sayılabilecek İzmir'de halen (1990) da yaşamaktadır.

Görülüyor ki, Türk beylerinin veya Türklerin kadınlarını bıraktıkları ayrı yer, *kuy*, unutulmamış, sadece hatırası değil, muhtemelen kelime de bilinmiştir. Gerçi bu kelime, vadileri ve ayrı yayla mantığı olmayan, genellikle geniş bir sahraya sahip yöre Türklerinde daha az etkili olmuştur denilebilir. Ancak Yenisey boyları gibi, ırmağ boyları, sırtları, yaylaları olan Türkler için olayı bilmek ve anlamak daha kolay olduğundan bunlar, sözünü ettiğimiz durumu ve kelimeyi saklamış olmalıdırlar. Böylesine bir coğrafya, Türklerin büyük kitleler hâlinde göçtüğü, XI. yüzyıldan sonra da vatan yaptıkları Anadolu da görülür. Anadolu sahası Türklerinin vadi içlerinde, su kenarlarında ortaya çıkan, daha çok kadın ve çocukların oturdukları, erkeklerin gaza ile meşgul oldukları yerleşmelere de *k ö y* denilmiş olmalıdır.

K ö y kelimesini kullanan Şeyyad Hamza ile ilgili hatıralar, onun köylerde genellikle kadınlarla karşılaştığını anlatır. *Kuy*'da da hâkim unsur zaten kadınların oturduğu yerler olmasıdır. Bu husus da göz önüne alınırsa, Anadolu sahasında XIII yüzyılda yaygın olarak kullanıldığını bildiğimiz *k ö y*'ün, Göktürk çağı *K u y* ile ilgisi olabileceği açıktır.

K ö y'ün, batı Türklerinde daha yaygın olarak kullanılışında bu kelimenin Farsça *kûy* ile yakınlığı da etkili olmuş olabilir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, farsçada *dih* veya o yüzyıllardaki kullanılışı ile *kend* de aynı anlamdadır. Anadolu sahasında *dih*'e pek rastlanmamakla birlikte, XVI. yüzyıl tahrir defterlerine de pek çok *kend* e rastlıyoruz. Buradaki *kend*'ler iskânın en küçük şeklidir; tek evli (aileli) *kend*'lere rastlanması, *kend* in buradaki kullanılışını açıklar.

K u y'ün, çince kökenliği, Türkler arasında çinli hanımları olanların varlığını da gösterse gerektir. Zaten bu kelimenin girmesinde de yaygın bir biçimde kullanılmasında Çinli hanımlar da etkili olmuş olmalıdır. Şüphesiz Türk beyleri, Çinli hanımlarına devamlı oturacakları yerler yapıyorlardı. Türk hayatının

gereği olarak yazıya çıkan hayvanları, oğulları veya erkekler güdebilir ve idare edebilir. Bu durumda kuy'daki iskân daha bir devamlılık gösterir. Türk kadınlarının hayatın hemen her safhasında erkeğinin yanında ve onun yardımcısı olarak bildiğimiz için, kuy'da kalabileceklerin bu Çinli hanımlar olması da daha muhtemel görünüyor. Burada hem bir daha ifade edelim ki, kızlar da çok kıymetli varlıklar sayıldığından onlar da kuyda kalmış olabilirler.

Görülüyor ki konçuyun bulunduğu "kuy", Türk hayatında iskânın yani devamlı yerleşmenin başlamasında önemli bir çıkış noktası kabul edilebilir. Hem Göktürk çağı yazıtlarının ifade ettiği mana, Türk hayatının, yani Türk kültürünün bütününde de her zaman söz konusu olmuştur.

4. B a l ı k

İskânın hemen her yerde son merhalesi, şehir kabul edilmektedir. Şehir farsça bir kelime, olup, Anadolu Türkçesinde Ş a r biçimini almıştır. Fakat Göktürk çağında B a l ı k ile ifade edilmekte olup, şehirlerdeki inşaatın görünüşünden çıkan bir kelime, balçık kökenli kabul edilir. Taşın veya tuğlanın az olduğu sahalar da inşaatın temel maddesi balçık olduğundan, hâkim görünüşü böyle olan yerler B a l ı k ile ifade edilmiş olmalıdır.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, "Balık"ın şehir manasından söz ederken, Ordu-balık'ı misal olarak verir. Şehir, günümüzdeki anlamı ile, gıda ile ilgili üretim yapmayanların çoğunlukta olduğu iskân yerleridir. Buralarda daha çok sınaî üretim yapanlar ile satılar bulunur. *Ordu* türkçede hanların, hakanların oturduğu, maiyeti ile yerleştiği yerlerdir. Hanların maiyeti ise zaten üretim yapmaz aksine çok iyi bir tüketici, alıcıdır. Bu açıdan Han / Hakan Ordu'ları, her türlü üreticiler ile satıcıların koşuştukları, arayıp bulmak ve kalmak istedikleri yerlerdir.

Şüphesiz, pazar yeri veya yol kavşağı oluş gibi özellikler bir idarî merkez hususiyeti ile birleşince, orada iskân gelişip, devamlı oturanlar artar ve çevresine balçık esaslı bir sur çekilerek orası da B a l ı k, yani şehir olur. Türk evi, Türk hayatına uygar biçimde olduğundan, yani göç için elverişli olduğundan evlerin sabit olması beklenemez. Fakat evlerin bulunduğu sahanın iyi korunması gerekir; bu da çevresine yapılacak sağlam bir korunma duvarı ile sağlanabilir. Böylece iç sahası ile kalıcı değil, fakat çevre duvarının sayesinde şehir kabul edilebilecek yerler oluşmuşlardır. Bunlar, isimlerini bildiğimiz birkaç taneden daha çok olabilir: Toğu Balık, Beş-Balık, Bay-balık. Sörraki tarihlerde de Ordu-Balık, Han-Balık, Hatun-Balık, Bakır-Balık vs. isimleri bilebiliyoruz. Şehirlerle ilgili olarak araştırmalar hayli çok olduğundan bu konuda daha fazla üzerinde durmuyoruz. Fakat hemen ifade edelim ki, VII. yüzyılda "Balık"

ların varlığı, dönemin Türk hayatının çehresinin daha açık izahını mümkün kılmaktadır.

Bazen Göktürklerin, göçebeliliğin en saf temsilcileri olduğu söylenir. Çünkü yazıtlarda sözü edilen b a l ı k lar, öteki Türklere ait şehirlerdir. Doğu-Balık, Oğuzlarla savaşlarda geçer; muhtemelen Oğuzların doğusunda olan şehir olduğundan bu adı almıştır. Beşbalık ile Baybalık da öteki Türklere aittirler. Lâkin yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Ordu, yani Han-Hakan karargâhlarının durumu var ki, bu şehir hayatının varlığı için en açık gösterge kabul edilebilir. Göktürklerin dayanak noktası, merkezlerinin bulunduğu yer olan Ötüngen yöresinde, etrafı balçık surla çevrili bazı balıkları, şehirleri olduğu muhakkaktır. Fakat bu durum, Göktürk dönemindeki yerleşmenin varlığını ve bunun Türk hayatı içindeki yerini belirtmemize aykırı değildir.

Osman Gazi'nin evladına "daim göçesiniz, oturak olmayasınız" diye belirttiği bir vasiyeti rivayet edilir. Ama buna rağmen Osmanlı Türkleri yerleşik hayata da geçtiler, köy, kasaba ve şehirlere de yerleştiler ve hatta yenilerini de kurdular.

Göktürk çağındaki şehirleri, dönemin umumî havası içinde mütalâa etmek, Göktürkleri de bu ana çizginin dışında görmemek gerekir. Çünkü, yukarıdan beri ifade ettiğimiz gibi, Türk hayatının icabı olarak yerleşik iskân, beklediği veya başka ülkelerde görüldüğü biçimde cereyan etmemiştir. Ancak kendisine mahsus özellikleri ile devamlı yerleşmeye açık, hatta bir kısım halkın bu hayatta olduğu da kesindir. O halde Göktürk Çağı Türk iskânını kendi özellikleri içinde belirlemek gerekir.

5 . İnsanı her zaman belirli bir yere çeken, oradan kopmamasına yol açan unsurlardan birisi, kutsal yerlerdir. Kutsal yerlerin en başında ise, atalarının mezarları gelmektedir. Ölülerini gömen, üzerine balbal diken Türkler için mezarlar, oradan kopmamanın ve o yer ile ilgisinin devam etmesinin sebebi kabul edilebilir. Ancak bu kutsal yerlerin, doğrudan birer iskân çekirdeği olmak bakımından bir özelliği olmayabilir. Bazı anıt-mezarların, belki kalabalık bir bekçi zümresi olabilirse de, bu konuda kitabelerde açık bir işaret yoktur. Fakat sonraki zamanın misalleri bu unsurun dikkate alınabileceğini göstermektedir.

Göktürk çağı yazıtlarında, yerleşme, yani iskân ile ilgili durumu şöylece tespit edebiliriz:

1 . Yerleşme ve iskân olayını, XIX. yüzyılda hâkim olan görüşle değil doğrudan yaşanan hayatın bir gerçeği olarak ele almak icap eder. Bu durumda, öncelikle Türk hayatının ve özellikle iktisadî hayatının kesinlikle bilinmesi gerekir. Çünkü bu hayatın gerektirdiği şekil, Türk tarihinde hâkim olmuştur. Bunu coğrafya, iklim ve öteki alışkanlıklarla bir arada görmek gerekir.

Hayatın bütününe sadece iskân açısından değerlendirmek gerçeği tam ifade etmez. Bunun içindir ki, Türk hayatını iktisadî meşgale gereği olarak değerlendirmek, onun icaplarına uyan bir yerleşmeyi olağan görmek gerekir. Bunun özellikleri de yazıtlarda açık olarak aksetmiştir.

2 . Geçim kaynağı ve iktisadî hayatın icabı olan faaliyetlerin cereyan ettiği yerlere dayalı hayat, yerleşme için de daha sağlıklı hükümlere yol açabilir. Uzun yüzyılların ortaya koyduğu neticeler, toplumlarda bazı alışkanlıklara da sebebiyet vermektedir. Bu alışkanlıklar, doğrudan o iktisadî hayatla ilgisi olmasa da devam edebilmektedir. Yüzyılların alışkanlıkları, özellikle yararlı (insan sağlığı ve öteki konularda) birikimlere de yol açmaktadır. Bu birikimlerin görüntüsü, doğrudan bir hayat tarzı olarak görülmekte, bunun kökeni ancak dikkatli bir yorumla bulunabilmektedir. Türk hayatındaki bazı alışkanlıkların kökeninde, meselâ yaylak-kışlak hayatı gibi, doğrudan iktisadî zaruretlerin bulunması gibi. Ancak zamanla bu bir hayat tarzı şeklinde yüzyıllar boyu devam ettiği gibi, etkisini günümüzde de devam ettirmektedir.

Mevsimplere bağlı olarak yaşanan hayat, Türk yaşayışının hâkim özelliği olunca, onu yerleşme açısından bu özellikle birlikte mütalâa etmek gerekir. Göktürk çağındaki özelliklerin bir kısmını, bütününe belirlemek apayrı bir araştırma konusudur, aşağıdaki esaslar içinde belirtebiliriz.

1 . Hayatta muhakkak ki en önde gelmesi gereken güvenlidir. Bir toprağın, mekânın üzerinde yaşanılması için onun elde tutulması, ona sahip olunması gerekir. Ülkenin sahip olunması için askerî açıdan güvenlik sağlanması gerekir. Askerî açıdan güvenlik için de, bazı devamlı tesisler, kaleler, koruganlar yapılması gerekir. Koruganlar kaleler, içindeki o toplumun insanı ile devamlı iskânın ilk çekirdeği ve esası kabul edilebilir.

2 . Türk hayatında, hayvan beslemek esas olduğundan, yaşanan coğrafya, devamlı otlak imkânı vermediğinden, mevsimlere bağlı bir hareketlilik söz konusudur. Her mevsimde uygun şartlar arz eden yerlerdeki bu geçici iskân, yılın muayyen zamanlarını kapsamaktadır. Mevsimlerin adıyla anılan yerlerdeki hayat, kışlak, yazlak, yaylak ve güzlekte geçmektedir. İklim şartları gereği, bazı yerlerde yaz ve güz (ilk ve son bahar) çok kısa sürebildiğinden daha çok kış ve yaz mevsimlerinde yoğunluk vardır. Kışlak ve yaylakta geçen hayat, Türk hayatının bütününe ifade ediyor denebilir. Ancak iskân açısından daha önemli olan, kışlaktaki hayattır.

3 . Türk Beyleri, nasıl kısa süreli seferlerinde kadın ve kızlarını "kuy"da bırakıp gitmişlerse, ölüm seferlerinde de aynı yerde bıraktıklarına doyamadıklarını ifade ederler. Bu vesile ile Türk beylerinin seferlere giderken, oğullarını yazı(öz)de, hayvanlarını otlatmak üzere bırakırken, kadın ve kızlarını kuyda

bulunan binalarda bıraktıklarını anlıyoruz. Böylece kuy, kadınların devamlı oturduğu bir yer anlamını da kazanmış oluyor. Bu arada Çince kökenli kabul edilen kuy, Batı Türklerindeki köy ün temeli de kabul edilebilir. Konçuyun bulunduğu kuy, kışlak özelliği ile birleşince Türk iskânı için dikkate değer bir başlangıç noktası sayılabilir.

4. Türkler arasında herkes çalışır, gıda ile ilgili üretimde bulunur iken, Han/ Hakan orduları, çok büyük bir tüketici zümredir. Onların bulunduğu yer, bu özellikleri sebebiyle her türlü sınaî üretim yapanlar ile satıcıların hücumuna ve akınına uğrardı. Böylece Han orduları, kalabalık bir tüketici zümreleri, yine çok sayıdaki satıcı ve imâlcileri ile **ş e h i r** adını taşımaya hak kazanırlar. Böyle yerler, Han/ Hakan da yaylak-kışlak hayatı yaşadığından mevsimlik özelliğini de korur. Fakat kışlaktaki ordu, yanındaki hatunun ordusu ile birlikte daha geniş bir nüfusu çeker. Bu durumda etrafına balçık bir sur çekilmiş saha, içine göçürülebilir evleri ile âdeta bir şehir olmuştur. Nitekim böyle yerler artık **B a l ı k**, yani şehir diye anılabilir. Han ordularından oluşan Han-balık gibi, Hatun ordusundan gelişen Hatun-balık lar da vardır.

Yol kavşağı oluş, pazar yeri durumu ve daha başka sebepler ile de nüfus kalabalıklaşmış olabilir. Böylesine çevresi balçık duvarla çevrili şehirler olmuştur. Göktürk çağı yazıtlarında böyle *balık* lar, yani şehirler de zikredilir: Toğu-Balık, Beş-Balık, Bay-Balık gibi.

Şehire rastlandığından Göktürk çağı iskânında, baştan itibaren bu gelişmeyi takip etmek imkânı olabilir. Fakat yazıtlardan bu gelişme takip edilememektedir. Çünkü Türkler için rağbet gören, tercih edilen hayat, devamlı iskâna giden değil, yaylak-kışlak hayatını esas alan olmuştur. Ancak VII., VIII yüzyılda "Balık", yani şehir, kesinlikle olmuştur.

5. Devamlı iskân için, dikkate değer unsurlardan birisi, kutsal yerler, ataların hatıraları olabilir. Çünkü böylece insanlar oradan kopmamaktadır. Ancak bu mezar veyâ kutsal yerler ile ilgili tafsilat azdır.

Göktürk çağı iskânı, Türk hayatının önceki ve daha iyi bilinen sonraki döneminin özelliklerinden pek farklı görülmemektedir.